TARIXIY-MADANIY YODGORLIKLAR OBRAZINI KOMPOZITSIYA DARSLARIDA BADIIY JONLANTIRISH METODIKASI

Xayrullayeva Charos Xayrulla qizi
Guliston davlat pedagogika instituti,
“Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” ta’lim yo‘nalishi talabasi,
Ilmiy rahbar: **Jumaboyev Nabi Pardaboyevich**
Guliston davlat pedagogika instituti,
“San’atshunoslik” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: maqolada tarixiy yodgorliklarni kompozitsiya mashg‘ulotlarida tasvirlash orqali o‘tmish muhitini badiiy jonlantirish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Registon, Shohi Zinda va Afrosiyob misolida tarixiy manba, syujet, personaj, rang hamda kompozitsion markazni uyg‘unlashtirishga asoslangan metodik topshiriqlar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: tarixiy meros, tasviriy san’at, mavzuli kompozitsiya, badiiy obraz, tarixiy muhit, syujet, personaj, rangtasvir, vizual tafakkur.

Tarixiy yodgorliklar qadimgi jamiyatlarning me’moriy didi, turmush tarzi va ma’naviy qarashlaridan xabar beradi. Biroq tasviriy san’at mashg‘ulotida obidaning faqat hozirgi ko‘rinishini ko‘chirib chizish bilan cheklanish uning badiiy va tarbiyaviy imkoniyatlarini to‘liq ochmaydi. Kompozitsiya fanining o‘ziga xos vazifasi – yodgorlikni makon sifatida tanlab, shu makonda kechgan bo‘lishi mumkin bo‘lgan tarixiy hayotni obrazlar, harakat, yorug‘lik va rang vositasida badiiy talqin etishdir. Bunda tarixiy fakt bilan ijodiy tasavvur o‘rtasidagi chegara aniq saqlanishi zarur.

Tarixiy-madaniy yodgorliklar asosida mavzuli kompozitsiya ishlash o‘tmish davr muhitini badiiy tasavvur qilish, syujetni tarixiy dalillar bilan uyg‘unlashtirish va inson obrazini me’moriy makonda mazmunli joylashtirishni talab etadi. Bunda tarixiy manbalarni o‘rganish, asarni vizual-kompozitsion tahlil qilish, bir necha eskiz yechimini qiyoslash va yakuniy badiiy talqinni asoslash o‘zaro bog‘liq amaliy harakatlarga aylanadi. Bu yondashuv metodik tavsiya sifatida ilgari suriladi; uning ta’limiy samaradorligi alohida tajriba orqali tekshirilishi lozim.

Kompozitsiya – predmet va personajlarni tasvir sathiga joylashtirishdangina iborat jarayon emas. Unda mavzu, g‘oya, bosh voqea, obrazlar munosabati, fazoviy rejalar va yorug‘likning o‘zaro bog‘lanishi yaxlit tasviriy hikoyani yuzaga keltiradi. Rudolf Arnheimning vizual idrok haqidagi qarashlari shakllar muvozanati va ko‘rish maydonidagi aloqadorlikni anglash uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [Arnheim, 2004]. Tarixiy kompozitsiyada tomoshabinning nigohi avval voqea markaziga, keyin

esa davr belgilarini ifodalovchi me’moriy va maishiy detallarga yo‘naltirilishi maqsadga muvofiq.

Samarqandning tarixiy markazi kompozitsiya darslarida o‘tmish tasvirini yaratish uchun katta mavzu manbaidir. UNESCO tavsifida Afrosiyob qadimgi shahar qoldiqlari, Temuriylar davriga oid tarixiy shahar makoni hamda Registon, Bibixonim, Shohi Zinda va Go‘ri Amir majmualari alohida qayd etiladi [UNESCO World Heritage Centre]. Bunday obidalarni bir xil davrga mansub deb tasvirlash xatodir. Mashg‘ulot boshida har bir obyektning bunyod etilish davri, vazifasi va keyinchalik qayta qurilgan qismlari aniqlashtiriladi.

Masalan, “Ulug‘bek davridagi Samarqandda ilm va ma’rifat” mavzusida kompozitsiya yaratish uchun Registon maydonidagi Ulug‘bek madrasasi tarixiy tayanch sifatida tanlanishi mumkin. Kompozitsiya markazida mudarris va ilm oluvchi shogirdlarning suhbatini tasvirlash, oldingi planda qo‘lyozma tutgan yoshlarni, o‘rta planda muloqot harakatini, orqa planda esa madrasa peshtoqini joylashtirish mumkin. Bunday sahna aniq tarixiy hodisaning fotosuratdek qayta tiklanishi emas, balki davrning ilmiy-ma’rifiy hayotiga asoslangan badiiy rekonstruksiya ekanligi ko‘rsatilishi lozim. Registonning bugungi uch madrasa bilan shakllangan ansamblini Ulug‘bek davri manzarasiga o‘zgartirmasdan ko‘chirish tarixiy anakronizmga olib keladi.

Tarixiy sahnada bino oddiy me’moriy manzaradan farqli ravishda inson faoliyatini ochuvchi makonga aylanadi. Ulug‘bek madrasasi hovlisida qo‘lyozma muhokama qilayotgan shogirdlar sahnasini ishlashda qo‘l harakati, nigoh yo‘nalishi va guruhlar oralig‘i kompozitsion ritmni belgilaydi. Shunda obidaning salobati personajlarni soya ostida qoldirmaydi, aksincha ilmiy muloqot g‘oyasini kuchaytiradi.

Shohi Zinda majmuasi asosidagi “Ziyorat yo‘li” mavzuli kompozitsiyasi esa boshqa badiiy yechimni talab etadi. Zinapoyalar va maqbaralar ketma-ketligi orqali diagonal ritm hosil qilinib, nigoh yuqoriga yo‘naltiriladi; turli masofadagi inson qiyofalari makon chuqurligi va harakatni ochib beradi. Bunday asarda kompozitsion markaz alohida shaxsning qiyofasida emas, ziyorat davomida yuzaga keladigan inson va me’moriy muhit munosabatida ham shakllanishi mumkin. Koshinlarning rangdorligi, naqshlar takrori va yorug‘lik-soya kontrasti asarning hissiy ohangini belgilaydi. Diniy va tarixiy belgilarni tasvirlashda esa tekshirilgan ma’lumotlarga tayanish va hurmatli talqin saqlash kerak.

Qadimgi Afrosiyob mavzusida ish olib borishda boshqa metodik masala paydo bo‘ladi: ko‘p me’moriy qismlar bugungi kungacha yaxlit holatda saqlanmagan. Shu sababli “Qadimgi Samarqandda hunarmandlar hayoti” singari kompozitsiya

arxeologik qoldiqlar, muzey namunalari hamda davrga oid ilmiy rekonstruksiyalarni taqqoslashdan boshlanishi lozim. Qo‘lyozma, sopol buyum, devoriy tasvir yoki ashyoviy topilmadan olingan detal syujetning davriy ishonchliligini oshirishi mumkin. Biroq kiyim, bozor manzarasi va binolarning taxminiy ko‘rinishi hujjatlangan dalil sifatida emas, ehtimoliy badiiy tasavvur sifatida taqdim etiladi.

Tarixiy mavzudagi rangtasvirni ishlashdan oldin talabaga “tasviriy dalillar xaritasi”ni tuzdirish foydali: bir ustunga muzey ashyolari, obida bezaklari va tarixiy tavsiflarga asoslangan detallar; ikkinchisiga esa muallif tasavvurida yaratilgan harakat, rakurs va yorug‘lik holatlari yoziladi. Bu usul syujetning badiiy erkinligini cheklamaydi, balki qayta tiklangan manzaraning qaysi jihati manbaga asoslangani va qaysi jihati shartli ekanini ongli ajratishga o‘rgatadi. S.Raxmetov kompozitsiyaga oid qo‘llanmasida badiiy tuzilishni amaliy mashqlar orqali egallashga e’tibor qaratadi [Raxmetov S.: 64]. Tarixiy kompozitsiyani yaratishda personaj tasodifiy bezak bo‘lib qolmasligi kerak. Uning harakati, qarashi, kiyimi va boshqa qahramonlar bilan munosabati tasvirning asosiy g‘oyasiga xizmat qiladi. Masalan, “Ustoz va shogird” sahnasida usta qo‘lidagi asbob, shogirdning kuzatuvi, ish jarayonidagi materiallar hamda me’moriy fon birgalikda davr kasb-hunar madaniyatini ko‘rsata oladi. Shaxslar sonini ko‘paytirish o‘rniga uch-to‘rt obrazning mazmunli o‘zaro aloqasini tashkil etish ko‘pincha yaxlit kompozitsion yechim beradi.

Kolorit tarixiy muhitni jonlantirishning ta’sirchan vositasidir. Yorug‘ tong sahnasida mayin iliq ranglar va uzun soyalar faoliyatning boshlanishini ifodalashi mumkin; bozor yoki qurilish manzarasida esa harakatni aks ettiruvchi iliq-sovuq rang qarama-qarshiliklari ishlatiladi. S.Abdirasilov va N.Tolipovning “Rangtasvir” darsligida rang munosabatlari va rangtasvir kompozitsiyasining amaliy jihatlari yoritiladi [Abdirasilov S., Tolipov.: 178]. Biroq rangning har bir davr uchun yagona qat’iy ramziy ma’nosi mavjud deb bo‘lmaydi: o‘quvchi tanlagan koloritini manba, muhit va asar g‘oyasi bilan asoslay olishi kerak.

“Bir yodgorlik, uch davr” mashqida obidaning hozirgi ko‘rinishi, manbalarga asoslangan tarixiy manzarasi va o‘tmish bilan bugunni bog‘lovchi ramziy kompozitsiyasi ishlanadi. Talaba har bir eskizda kompozitsion markazni mustaqil tanlaydi va tarixiy bosqichlarni chalkashtirmasdan tasvirlaydi.

Metodik jihatdan mashg‘ulotni olti bosqichda tashkil etish tavsiya qilinadi. Dastlab tarixiy obyekt hamda uning davri aniqlanadi. Ikkinchi bosqichda fotosurat, tarixiy tavsif, muzey materiali va boshqa ishonchli vizual dalillar jamlanadi. Uchinchi bosqichda “qaysi voqea tasvirlanadi va tomoshabin nimani anglaydi?” savollariga javob beradigan syujet ishlab chiqiladi. To‘rtinchi bosqichda turli rakurs va

kompozitsion markazga ega uchta kichik qoralama bajariladi. Beshinchi bosqichda personajlarning plastikasi, fazoviy rejalar va kolorit hal etiladi. Oltinchi bosqichda yakuniy kompozitsiya tarixiy ishonchlilik hamda badiiy yaxlitlik mezonlari asosida muhokama qilinadi.

Ayniqsa, bir mavzu uchun turlicha tasviriy yechimlarni qiyoslash talabaning mustaqil badiiy qarorini rivojlantiradi. “Samarqandda kitobat ustaxonasi” mavzusining birinchi eskizida ustaning qo‘li va qo‘lyozma asosiy markaz bo‘lsa, ikkinchisida ustaxona makoni va jamoaviy mehnat ustuvor bo‘lishi mumkin. Uchinchi variantda esa derazadan tushayotgan yorug‘lik orqali bilim va ijod g‘oyasi kuchaytiriladi. O‘qituvchi ushbu variantlarni bir xil qolipda baholamaydi; tanlangan ifoda vositalarining maqsadga muvofiqligiga e’tibor qaratadi.

Kompozitsiya darsida raqamli vositalardan foydalanish ham mumkin: tarixiy suratlar asosida referenslar jamlanadi, personajlarning siluetlari alohida qatlamda joylashtiriladi, rang palitrasi sinab ko‘riladi va turli sahna qurilishi taqqoslanadi. Ammo tasvirni bezab beruvchi dastur tarixiy ma’lumotlarning ishonchliligini o‘zi ta’minlamaydi. Raqamli eskiz ham, an’anaviy akvarel yoki guashdagi asar ham manba va badiiy g‘oya bilan uzviy bog‘liq bo‘lishi kerak. UNESCOning madaniyat va san’at ta’limi bo‘yicha 2024-yilgi konseptual doirasi madaniy meros va san’atning ta’limdagi tutashuviga e’tibor qaratadi [UNESCO, 2024]. Bunday darslarda baholash uchun quyidagi mezonlar muhim: tanlangan davrga mos tarixiy belgilar; syujetning aniqligi; personajlarning mazmunli harakati; kompozitsion markaz va fazoviy yaxlitlik; rang hamda yorug‘likning ifodaviy vazifasi; muallifning badiiy yechimni asoslay olishi. Talaba asariga qisqa izoh ilova qilib, qaysi belgilar tarixiy manbadan olingani, qaysilari esa ijodiy taxmin asosida yaratilganini ko‘rsatishi maqsadga muvofiq. Bu usul tarixiy xotira bilan mas’uliyatli tasviriy talqinni birlashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy yodgorliklar kompozitsiya mashg‘ulotlarida faqat me’moriy fon vazifasini emas, o‘tmish davr madaniyatini obrazlar yordamida tushuntiruvchi badiiy manba vazifasini ham bajaradi. Registon, Shohi Zinda va Afrosiyob misolidagi mavzuli topshiriqlar o‘quvchini obidani chizishdan tarixiy voqeani tasavvur qilish, dalilga asoslangan syujet qurish hamda makon va inson harakatini uyg‘un ifodalashga yo‘naltiradi. Tavsiya etilayotgan metodik yondashuvning samaradorligini kelgusida talabalarning kompozitsion ishlari va baholash mezonlari asosida amaliy sinovdan o‘tkazish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdirasilov S., Tolipov N. Rangtasvir: darslik. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2019. – 178 b.

2. Arnheim R. Art and Visual Perception: A Psychology of the Creative Eye. – Berkeley: University of California Press, 2004.
3. Raxmetov S. Dastgohli rangtasvirda kompozitsiya asoslari: metodik qo‘llanma. – Toshkent: Sharq, 2007. – 64 b.
4. UNESCO. Framework for Culture and Arts Education. – Abu Dhabi, 2024. – https://www.unesco.org/en/culture-education
5. UNESCO World Heritage Centre. Samarkand – Crossroad of Cultures. World Heritage List, No. 603. – https://whc.unesco.org/en/list/603